

Herinneringen aan Wim Wolff

Auteurs: Norbert Dankers, Peter Reijnders, Cor Smit, Jan Veen

Wageningen University & Research
Rapport 19.004

Herinneringen aan Wim Wolff

Door: Norbert Dankers, Peter Reijnders, Cor Smit, Jan Veen

Wageningen Marine Research
Maart 2019

Wageningen Marine Research rapport 19.004

Dit rapport is gratis te downloaden van <https://doi.org/10.18174/472879>
Wageningen Marine Research verstrekt *geen* gedrukte exemplaren van rapporten.

Bron foto's: Karsten Reise, Bruno Ens, Jan van de Kam, CWSS, Tresoar

© Wageningen Marine Research

Wageningen Marine Research, instituut
binnen de rechtspersoon Stichting
Wageningen Research, hierbij
vertegenwoordigt door Dr. M.C.Th.
Scholten, Algemeen directeur

KvK nr. 09098104,
WMR BTW nr. NL 8113.83.696.B16.
Code BIC/SWIFT address: RABONL2U
IBAN code: NL 73 RABO 0373599285

Wageningen Marine Research aanvaardt geen aansprakelijkheid voor
gevolg schade, noch voor schade welke voortvloeit uit toepassingen van de
resultaten van werkzaamheden of andere gegevens verkregen van Wageningen
Marine Research opdrachtgever vrijwaart Wageningen Marine Research van
aanspraken van derden in verband met deze toepassing.
Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag weergegeven en/of
gepubliceerd worden, gefotokopieerd of op enige andere manier gebruikt worden
zonder schriftelijke toestemming van de uitgever of auteur.

A_4_3_1 V28 (2018)

Inhoudsopgave

HERINNERINGEN AAN WIM WOLFF	4
REFERENTIES	10
BIJLAGE 1 LIJST VAN PUBLICATIES WOLFF W.J.	12

Herinneringen aan Wim Wolff

Op 27 november 2018 overleed Wim Wolff op 77-jarige leeftijd. Met hem ging een grootheid uit de wereld van bescherming, beheer en kennis van brakke en zoute wateren verloren.

Wim's biologische interesse werd gevormd bij de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie (NJJN) in Schiedam/Vlaardingen, in een periode van grote veranderingen waarbij natte natuur werd omgezet in industrie- en haventerreinen. Als 14-jarige schreef hij zijn eerste artikel in de Propper, het blad van de regionale afdeling van de NJJN. Toen was al duidelijk dat hij zijn gedachten gemakkelijk op papier kon zetten.

Na de middelbare school studeerde hij biologie in Leiden. Hij weigerde militaire dienstplicht, zoals vele NJJN'ers, en vervulde zijn vervangende dienstplicht in de Biesbosch. Die ervaring leverde een langdurige samenwerking en vriendschap op met Jan van de Kam en resulteerde in hun gezamenlijke boek "*Op de grens van zout en zoet*".

In 1965 kreeg Wim een aanstelling bij het Delta-instituut, opgericht om de gevolgen van de Deltawerken te bestuderen. Daar concentreerde hij zich op de relaties tussen organismen en hun habitat¹.

Het was duidelijk dat Wim grote interesse had in de soortenrijkdom van de Zeeuwse estuaria; hij kende alle bodemdieren. Lange tijd werd gedacht dat de Delta rijker aan soorten was dan de Waddenzee, maar dat lag vooral aan de nauwgezetheid waarmee Wim alle gegevens van soorten bijhield in zijn archief. Zo kon hij uitgebreide informatie leveren voor een rapportage over de Rode Lijst van habitats en soorten². Later kon hij deze gegevens ook gebruiken in publicaties over soorten die in de laatste 2000 jaar verdwenen waren, of die er door uitbreiding van hun leefgebied of door menselijke introductie bijgekomen waren³.

Zijn kennis van habitats en de samenhang tussen soorten en habitattypen waren van groot belang voor de natuurbescherming. In zijn Zeeuwse periode was Wim ook secretaris van 'Het Zeeuwsche Landschap'. Toen hij hoorde dat het betrekkelijk kleine Schor van Waarde ingepolderd zou worden schreef hij een brief aan de regering. Hierin benadrukte hij dat in zo'n beslissing ecologische waarden nadrukkelijk mee moesten wegen. Het resultaat was dat het Schor van Waarde behouden bleef, wat door hem als een ommezwaai in het natuurbeleid gezien werd⁴. Bovendien werd hem duidelijk dat gedegen wetenschappelijk onderbouwde argumenten gebruikt konden worden als tegenwicht tegen ingrepen in natuurlijke systemen. Dat heeft hij zijn hele loopbaan uitgedragen en hij werd om die visie zeer gerespecteerd. Zijn inbreng in ongeveer 70 commissies zullen velen zich herinneren. Zijn vermogen om te luisteren, ellenlange discussies samen te vatten en vervolgens tot een voor iedereen geaccepteerde conclusie te komen gaven hem een natuurlijk gezag. In die Zeeuwse periode zat hij in verschillende commissies die de Deltawerken uiteindelijk in een meer natuurvriendelijke richting stuurden, met als grootste overwinning het open houden van de Oosterschelde. Daarbij moet ook zijn intensieve samenwerking met de Deltadienst van Rijkswaterstaat genoemd worden, waar ecooloog Henk Saeijs mede de scepter zwaaide.

Nadat in 1974 door de Commissie Mazure geadviseerd werd om de Waddenzee niet in te polderen besloot het Rijks Instituut voor Natuurbeheer (RIN) een afdeling Estuariene Ecologie op te richten. Wim werd gevraagd die op te zetten en te leiden. Hij stelde als eis dat deze RIN-dependance op Texel in het NIOZ gebouw moest worden ondergebracht, omdat daar de meeste Waddenonderzoekers werkzaam waren en er een zeer goede bibliotheek aanwezig was. De activiteiten van de reeds bestaande

Werkgroep Waddenonderzoek, een samenwerkingsverband van onderzoekers uit het Nederlandse Waddengebied, kreeg een sterke impuls toen Wim via de Dierkundige Vereniging en de Stichting Veth de beschikking kreeg over 1 miljoen gulden uit loterijopbrengsten van regionale dagbladen. De Werkgroep werd uitgebreid met 140 onderzoekers uit Denemarken, Duitsland en Nederland. Vier betaalde onderzoekers gingen als redacteur aan de slag om samen met die groep een overzicht te maken, waarin zoveel mogelijk van de toen beschikbare wetenschappelijke informatie werd samengebracht. Dat resulteerde in het standaardwerk "*Ecology of the Wadden Sea*" dat nog steeds gezien kan worden als DE vraagbaak voor de Waddenzee⁵. Door het opgebouwde onderzoekersnetwerk kon bij vragen worden teruggevallen op internationaal erkende specialisten.

Het viel iedereen op met welke zorg Wim wetenschappelijke gegevens analyseerde, met welke encyclopedische kennis hij nieuw verworven inzichten vergeleek, met welk kritisch oog hij alles afwoog. Hij bleef altijd ver van slogans en gemakkelijke kreten. Zijn diepe liefde voor de natuur droeg hij uit met een strenge selectie van doorslaggevende argumenten. Dat maakte hem tot iemand met een bijna onaantastbaar gezag in moeilijke discussies.

In 1985 vatte Wim de visie van de Werkgroep op het beheer van de Waddenzee samen in een rapport⁶. Helaas wachten we nog steeds op een door de overheid vastgesteld algemeen beheerplan.

De afdeling op Texel fungeerde al spoedig als kenniscentrum. Het werd vaak geconsulteerd door de ministeries van LNV en V&W en gevraagd mee te werken bij het opstellen van beleids- en beheerdocumenten zoals de eerste Planologische Kern Beslissing Waddenzee (PKB) en de regelingen rond Milieu Effect Rapportages.

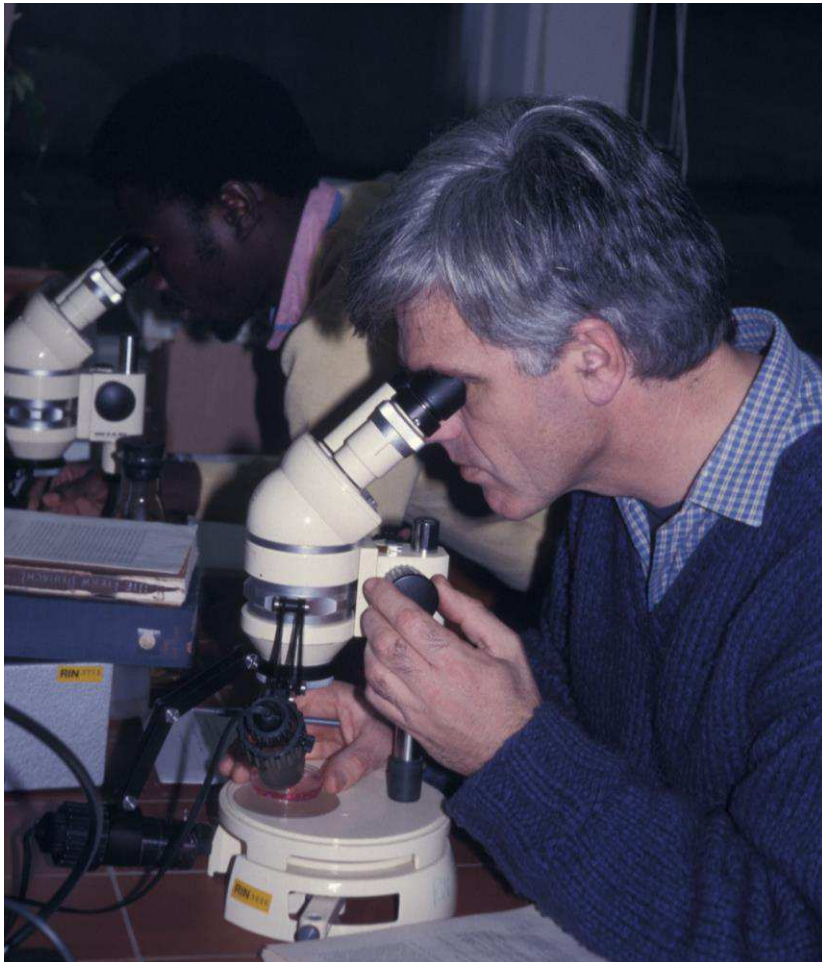
Toen er weer geld beschikbaar kwam uit een loterij werd dit gebruikt om de WWF-vestigingen in Bremen en Husum op te zetten om zo voor de Waddenzee de samenwerking tussen Denemarken, Duitsland en Nederland te stimuleren. Dat resulteerde in de rapportage *"Common Future of the Wadden Sea"*. Dat samenwerkingsverband was later ook van belang bij de aanmelding van de Waddenzee als Unesco Wereld Erfgoed en bij het verwerven van gelden van de Duitse overheid voor grootschalig ecologisch onderzoek in de Waddenzee.

Wim speelde ook een belangrijke rol bij het organiseren van Wetenschappelijke Waddensymposia waar deelnemers uit de wetenschap en het beleid bijeenkwamen. Na afloop van deze symposia werden aanbevelingen opgesteld die aangeboden werden aan de voor het beleid verantwoordelijke ministeries. Tevens werd geregeld dat die ministers om de 3-4 jaar trilateraal overleg zouden hebben waarbij aanbevelingen uit het voorgaande symposium zo mogelijk werden vastgelegd in trilaterale afspraken. Belangrijk waren vooral de conferenties van Esbjerg (1991), Leeuwarden (1994) en Stade (1997). Daar werden het Guiding Principle: *"To achieve as far as possible, a natural and sustainable ecosystem in which natural processes proceed in an undisturbed way"* en de *"Ecotargets"* vastgesteld en werden arealen droogvallende gebieden gesloten voor de schelpdiervisserij. Er werden Trilaterale monitoringprogramma's geïnitieerd (TMAP) en er kwam een aanzet voor een onderzoeksagenda. Ook overtuigde Wim het verantwoordelijke Nederlandse ministerie ervan dat het noodzakelijk was een trilateraal Waddenbureau (het Common Wadden Sea Secretariat, CWSS) op te richten, dat werd gevestigd in Wilhelmshaven. Het CWSS vervulde een belangrijke coördinerende functie bij het ontwikkelen van monitoringprogramma's, het realiseren van de *"Quality Status"* Rapporten (QSR's) en het nominatiedossier voor aanmelding als UNESCO Werelderfgoed.

In 1987 verliet Wim Texel om bij het RIN Directeur-Onderzoek te worden. Hij stuurde in die functie het onderzoek in zoute wateren op afstand aan. Dat bleef zo tot 1992, toen hij, als gevolg van een fusie en reorganisatie, hoofd werd van de samengevoegde afdelingen Hydrobiologie en Estuariene Ecologie. In die periode organiseerde hij ook grote expedities naar de belangrijke overwinteringsgebieden van wadvogels in Mauritanië (1985, 1986, 1988) en Guinee Bissau (winter 1992/93). Toen Nederland stemrecht wilde hebben over de toekomst van Antarctica was het nodig dat wij daar ook wetenschappelijk onderzoek verrichtten. Hij organiseerde dat door in 1986 een kleine expeditie vanuit het RIN naar Antarctica te sturen en in 1990/91 een grote Nederlandse expeditie naar dat gebied te leiden. Tussen 1989 en 1996 was hij tevens buitengewoon hoogleraar Aquatische Ecologie aan de

Wageningen Universiteit. In zijn oratie “Natuurbeheer van het zuiverste water” ging hij in op de bedreigingen van het aquatisch milieu en de noodzaak die op te lossen door natuurlijke processen hun werk te laten doen⁷.

In 1996 verliet hij Wageningen om full-time hoogleraar Mariene Biologie te worden in Groningen. In 2010 schreef hij de synthese bij het Quality Status Report 2009⁸. Daarin werden de op dat moment nog bestaande bedreigingen van de Waddenzee vergeleken met de tussen 1985 en 2009 bereikte doelen. Tevens werd aandacht besteed aan de uitdagingen voor de toekomst, wederom op basis van het ‘Guiding Principle’. Ook in de jaren erna liet hij nadrukkelijk weten dat hij zich grote zorgen maakte over ingrepen om de natuur te ‘verbeteren’. Hij verwoordde dit in 2013 als volgt: “*We hebben nu het programma “Naar een Rijke Waddenzee” waarvoor het motto lijkt te zijn: Gun de Waddenzee geen rust. Kwelders worden ontwikkeld op het onbegroeide wad, mosselbanken krijgen niet de tijd om vanzelf te herstellen, brakke binnendijkse plassen worden ontwikkeld op plaatsen die ongeschikt zijn en duinen worden aangelegd aan de lizzijde van een eiland. Het wad wordt van een gebied waar de natuurlijke processen nog vrij kunnen verlopen, omgetoverd in een landschapstuin waar natuurlijke processen worden tegengewerkt als dat nodig is*”. Hij gaf daarbij expliciet aan dat hij dit een heilloze ontwikkeling vond.

Wij herinneren ons Wim als een gedreven natuurbeschermer, wetenschapper en leider. In bijeenkomsten wist hij grote tegenstellingen te overbruggen en om te buigen. Een gewaardeerde collega verwoordde dat als volgt: *"Aan Wim ging nooit een argument voorbij. Hij kon luisteren als geen ander, begreep met zijn superieure intelligentie altijd de strekking en de gevolgen, nam alles zwijgend in zich op en kwam pas daarna met een weloverwogen oordeel én met een oplossing. Wim had geen vooroordelen, hij had na-oordelen, en hij wist altijd precies waarop die waren gestoeld."*

Met het overlijden van Wim hebben wij een aimabel mens verloren, met grote verdiensten voor de kennis en de bescherming van kustwateren in Nederland en ver daarbuiten.

Referenties

¹Wolff 1973

Wolff, W.J., 1973. The estuary as a habitat. An analysis of data on the soft-bottom macrofauna of the estuarine area of the rivers Rhine, Meuse, and Scheldt. **Zoölogische Verhandelingen, Leiden** 126: 1-242.

²Wolff 1983

Volume 1

1: Geomorphology / ed. by K.S. Dijkema ... [et al.]. 2: Hydrography / ed. by H. Postma. 3: Flora and vegetation / ed. by W.J. Wolff. 4: Marine zoology (Invertebrates) / ed. by Norbert Dankers ... [et al.]

<http://collections.tresoar.nl/digital/collection/TRLdb/id/657>

Volume 2

5: Fishes and fisheries / ed. by Norbert Dankers ... [et al.]. 6: Birds / ed. by C.J. Smit ... [et al.]. 7: Marine mammals / ed. by P.J.H. Reijnders ... [et al.]. 8: Pollution / ed. by K. Essink ... [et al.]

<http://collections.tresoar.nl/digital/collection/TRLdb/id/962>

Volume 3

9: Flora and vegetation of the islands / ed. by K.S. Dijkema ... [et al.]. 10: Terrestrial and freshwater fauna / ed. by C.J. Smit ... [et al.]. 11: Nature conservation, management and physical planning / ed. by M.F. Mörzner Bruyns ... [et al.]

<http://collections.tresoar.nl/digital/collection/TRLdb/id/1396>

³Wolff 1985

[Wolff, W.J. & M. Binsbergen, 1985. Het beheer van de wadden. De visie van de Werkgroep Waddengebied. **Stichting Veth tot Steun aan Waddenonderzoek**, Arnhem, 64 pp.](#)

⁴Wolff 1990

[Wolff, W.J., 1990. Natuurbeheer van het zuiverste water. **Inaugurale rede Landbouwniversiteit Wageningen**, 28 pp.](#)

⁵Wolff 1996

[Meerdere artikelen in: von Nordheim, H., O. Norden Andersen & J. Thissen, 1996. Red lists of Biotopes, Flora and Fauna of the Trilateral Wadden Sea Area. *Helg. Meeresunters.* 50 \(suppl\) 1996.](#)

⁶Wolff 1996

[Wolff, W.J., 1996. Natuur in het water: van exploitatie naar bescherming - Een terugblik op dertig jaar onderzoek voor het natuurbeheer. In: L.W.G. Higler \(red.\) - **Natuur in het water: van exploitatie naar bescherming**. IBN-rapport 249: 5-18.](#)

⁷**Wolff 2005**

[Wolff, W.J., 2005. Non-indigenous marine and estuarine species in The Netherlands. **Zoölogische Mededelingen, Leiden** 79: 1-116](#)

⁸**Wolff 2010**

[Wolff, W.J., J P. Bakker, K. Laursen, K. Reise, 2010. The Wadden Sea Quality Status Report - Synthesis Report 2010. Wadden Sea Ecosystem No. 29. Common Wadden Sea Secretariat, Wilhelmshaven, Germany: 25 - 84.](#)

Bijlage 1 Lijst van publicaties Wolff W.J.

Vetgedrukt = beschikbaar

D = opgenomen in bundel Collected reprints Dr. W.J. Wolff 1959 – 1977 (DIHO)

1. Wolff, W., 1955. Hermelijnrupsen. **Protter** 21-7: 1 pp.
2. Wolff, W., 1956. Strandexcursie. **Protter** 22: 2 pp.
3. Wolff, W., 1956. Inktvissen. **Protter** 22-4: 3 pp.
4. Wolff, W., ca. 1957. Landslakken in D7. **Protter**.
5. Wolff, W., 1958. Schouwen, Schelde, Strand en Slikken. Een Strandkaderpublicatie. **Protter** 24-5: 2 pp.
6. Wolff, W., 1958. Het strandkader van District 7 der N.J.N. van 17 November 1957 tot 15 November 1958. **Het Zeepaard** 18: 105-106.
7. Wolff, W., 1959. Broekpolder, vroeger en nu. **Protter** 25 (2): 2 pp.
8. Wolff, W., 1959. Zwaluwen. **Protter** 25: 3 pp.
9. D Wolff, W., 1959. Fossielen van ons strand. **Amoeba** 35: 42- 45.
10. Wolff, W., 1960. Zomerkamp. **Amoeba** 36: 75-76.
11. Wolff, W., 1960. Zeeland, Zeeuws-Vlaanderen, Zuid-Beveland. **Amoeba** 36: 80-82
12. D Wolff, W., 1960. Broekpolder en Vlaardingse Vlietlanden. **Amoeba** 36: 180-187.
13. Wolff, W., 1960. Winter in zee. **Amoeba** 36: 218-220.
14. D Metz, H., E.F. de Vogel & W.J. Wolff, 1960. Enige nieuwe waarnemingen van *Leucophytia bidentata* (Montagu, 1808) in Zeeland. **Basteria** 24: 75-76.
15. Wolff, W., 1961. De natuur rond Rotterdam. **Jeugd-Ahoy** 11: 5.
16. D Wolff, W., 1961. Zuid-Beveland. **Amoeba** 37: 64-65.
17. D Wolff, W., 1961. De Vischplaat. **Amoeba** 37: 144-146 + 143.
18. Wolff, W., 1962. Nogmaals: Europoort. **Amoeba** 38: 71-73.
19. Metz, H., E. de Vogel & W.J. Wolff, 1962. Het N.J.N.-zomerkamp Zuid-Beveland 1960. **Het Zeepaard** 22: 49-51.
20. D Wolff, W.J., 1963. Verslag vliegtocht over Biesbosch, Hollands Diep en Haringvliet op 25 januari 1963. **Limosa** 36: 184-185.
21. Wolff, W.J., 1965. De ganzen van de Biesbosch en het Hollands Diep. **Meded. Natuurbeschermingswerkgroep NJN** 21, 2: 8-11.
22. D Wolff, W.J., 1965. Hoe rijk is onze echinodermenfauna? **Het Zeepaard** 25: 29-31.
23. D Wolff, W.J., 1965. Stekelhuidigen, 3e herziene druk. **Tabellenserie Strandwerkgemeenschap** 20: 1-16.
24. D Wolff, W.J., 1966. Vooruitzichten voor de SWG in het Deltagebied. **Het Zeepaard** 26: 10-11.
25. Wolff, W.J., 1966. Zeeduisendpoten gevraagd. **Hydra, Orgaan van de Hydrobiologische Werkgroep** 1, 2: 1 pp.

-
26. D Wolff, W.J., 1966. Het voorkomen van de fluwelen zwemkrab, *Macropipus puber*, in Nederland. **Het Zeepaard** 26: 42-49.
27. D Wolff, W.J., 1966. Het Gat van Ouwerkerk. **Het Zeepaard** 26: 50-54.
28. D Wolff, W.J., 1966. Enige brakke binnenwateren van Walcheren en Zuid-Beveland. **Het Zeepaard** 26: 85-88.
29. Wolff, W.J., 1966. Excursie Hoek van Holland 27 maart 1966. **Het Zeepaard** 26: 129.
30. D Wolff, W.J., 1966. Notes on *Eurydice* (Isopoda, Flabellifera) from the Netherlands. **Zoölogische Mededelingen, Leiden** 41: 221-227.
31. D Wolff, W.J., 1966. Spring and summer observations from Mesolonghion, Greece. **Ardea** 54: 68-75.
32. D Wolff, W.J., 1966. De lagunen van Mesolonghi en Arta in West-Griekenland. **De Levende Natuur** 69: 151-157.
33. Koeijer, P. de & W.J. Wolff, 1966. Rotganzen in het Veerse Meer 1964-1965. **De Levende Natuur** 69: 48.
34. D Wolff, W.J., 1966. Meerkoeten eten strandgapers. **De Levende Natuur** 69: 217-220.
35. D Wolff, W.J., 1966. Migration of Teal, *Anas c. crecca*, ringed in the Netherlands. **Ardea** 54: 230-270.
36. D Wolff, W.J., 1967. Waar is de breedpootkrab gebleven? **Het Zeepaard** 27: 8-9.
37. D Wolff, W.J., 1967. De inventarisatie van het Gat van Ouwerkerk. **Het Zeepaard** 27: 17-21.
38. D Biersteker, C.H. & W.J. Wolff, 1967. De dierenwereld van het Gat van Ouwerkerk. **Het Zeepaard** 27: 27-32.
39. D Beeftink, W.G. & W.J. Wolff, 1967. De natuurwetenschappelijke betekenis van de buitendijkse terreinen in het Westerscheldegebied. In: **De Westerschelde, erfdeel van het Zeeuwse landschap**: 16-25.
40. D Wolff, W.J., P. de Koeijer, A.J.J. Sandee & L. de Wolf, 1967. De verspreiding van rotganzen in het Deltagebied in relatie tot de verspreiding van hun voedsel. **Limosa** 40: 163-174.
41. D Wolff, W.J., 1967. Watervogeltellingen in het gehele Nederlandse Deltagebied. **Limosa** 40: 216-225.
42. D Wolff, W.J., 1967. De plaats van de Westerschelde in het Nederlandse Deltagebied. **Bulletin 1966 v.d. Belgische Natuur- en Vogelreservaten**: 35-68.
43. D Biersteker, C.H. & W.J. Wolff, 1967. Over het voorkomen van *Rissoa membranacea* (J. Ad.) in het Deltagebied. **Correspondentieblad Nederlandse Malacologische Vereniging** 124: 1322-1323.
44. D Wolff, W.J., 1968. In tien jaar slechts drie breedpootkrabben gevonden. **Het Zeepaard** 28: 3-5.
45. D Wolff, W.J., 1968. Een samenvatting van de gegevens over de kluten van het Deltagebied in de loop van het jaar. **De Levende Natuur** 71: 35-42.
46. D Wolff, W.J., 1968. *Amphiura chiajei* en *Ophiura affinis*, twee nieuwe slangsterren aan onze kust. **Het Zeepaard** 28: 29-32.
47. D Wolff, W.J., 1968. Een oude waarneming van de zeeanemoon *Cerianthus lloydii* in Nederland. **Het Zeepaard** 28: 31.
48. D Wolff, W.J., 1968. The Mollusca of the estuarine region of the rivers Rhine, Meuse and Scheldt in relation to the hydrography of the area. I. The Unionidae. **Basteria** 32: 13-47.
49. D Wolff, W.J., 1968. De familie Nephtyidae (Polychaeta). **Tabellenserie Strandwerkgemeenschap** 22: 1-6.
50. D Wolff, W.J., 1968. Zoetwatermossels zijn schoonwatermossels. **De Levende Natuur** 71: 213-215.

-
51. D Wolff, W.J. & L. de Wolf, 1968. *Spisula elliptica* (Brown) in het Deltagebied. **Correspondentieblad Nederlandse Malacologische Vereniging** 128: 1374.
52. D Wolff, W.J., 1968. The halophilous vegetation of the lagoons of Mesolonghi, Greece. **Vegetatio** 16: 95-134.
53. D Wolff, W.J., 1968. Een nieuwe borstelworm in Nederland: *Mercierella enigmatica* Fauvel. **Het Zeepaard** 28: 56-58
54. D Wolff, W.J., 1968. The Echinodermata of the estuarine region of the rivers Rhine, Meuse, and Scheldt, with a list of species occurring in the coastal waters of the Netherlands. **Netherlands Journal of Sea Research** 4: 59-85.
55. D Wolff, W.J., 1968. Verslag over het onderzoek naar de secundaire productie in het Grevelingenbekken. **Yerseke, Delta Instituut voor Hydrobiologisch Onderzoek, Rapporten en Verslagen** 1968-2
56. D Wolff, W.J., 1969. A new station of *Ophelia rathkei* McIntosh in northern France. **Cahiers de Biologie marine** 10: 83-84.
57. D Sandee, A.J.J., L. de Wolf & W.J. Wolff, 1969. Zeeuwse namen van krabben. **Het Zeepaard** 29: 11.
58. D Wolff, W.J., 1969. *Mercierella enigmatica* Fauvel, een borstelworm van het brakke water, voor het eerst in Nederland gevonden. **De Levende Natuur** 72: 85-92.
59. D Wolff, W.J., 1969. Three species of *Microphthalmus* (Polychaeta) new to the Netherlands. **Zoölogische Mededelingen, Leiden** 43: 307-311.
60. D Wolff, W.J., 1969. Distribution of non-breeding waders in an estuarine area in relation to the distribution of their food organisms. **Ardea** 57: 1-28.
61. D Wolff, W.J., 1969. The Mollusca of the estuarine region of the rivers Rhine, Meuse, and Scheldt in relation to the hydrography of the area. II. The Dreissenidae. **Basteria** 33: 93-103.
62. D Wolff, L. de & W.J. Wolff, 1969. Waarneming van een kleine zilverreiger bij Melissant. **Limosa** 42: 226.
63. D Wolff, W.J., 1969. Onderzoek naar de secundaire produktie in het Grevelingenbekken. **Contactblad voor Oecologen** 4 (4): 9-11.
64. D Wolff, W.J., 1969. Wad- en strandzeven. **Het Zeepaard** 69: 25-30.
65. D Kuiper, J.G.J. & W.J. Wolff, 1970. The Mollusca of the estuarine region of the rivers Rhine, Meuse, and Scheldt in relation to the hydrography of the area. III. The genus *Pisidium*. **Basteria** 34: 1-40.
66. D Enkelaar, H. & W.J. Wolff, 1970. Enige gegevens over eenden en meeuwen op de Oosterschelde onder Yerseke. **De Levende Natuur** 73: 88-93.
67. D Wolff, W.J., 1970. The Mollusca of the estuarine region of the rivers Rhine, Meuse, and Scheldt in relation to the hydrography of the area. IV. The genus *Sphaerium*. **Basteria** 34: 75-90.
68. D Eisma, D. & W.J. Wolff, 1970. The distribution of *Branchiostoma lanceolatum* (Cephalochordata) in the coastal waters of the Netherlands and the southern North Sea. **Netherlands Journal of Sea Research** 5: 101-107.
69. D Wolff, W.J., 1970. De goudkammetjes van het Nederlandse strand. **Het Zeepaard** 30: 100-101.
70. D Wolff, W.J., 1970. Goal orientation versus one-direction orientation in Teal, *Anas c. crecca*, during autumn migration. **Ardea** 58: 131-141.
71. Wolff, W.J., 1970. Nog iets over elastiekjes. **Het Zeepaard** 30: 53.
72. Wolff, W.J., 1970. Uitverkoop van natuurgebied.... **Jaarverslag Stichting Het Zeeuwse Landschap** 1970: 2 pp.
73. D Wolff, W.J., 1970. Het benthos van de Westerschelde. **Biologisch Jaarboek Dodonaea** 28: 217.
74. D Wolff, W.J., 1970. Tweede verslag over het onderzoek naar de secundaire productie in de

75. Wolff, W.J., 1971. Nog enkele aanvullingen op de Nederlandse visnamen. **Het Zeepaard** 31: 29-30.
76. D Wolff, W.J. & A.J.J. Sandee, 1971. Distribution and ecology of the Decapoda Reptantia of the estuarine area of the rivers Rhine, Meuse, and Scheldt. **Netherlands Journal of Sea Research** : 197-226.
77. D Wolff, W.J., 1971. *Armadillidium album* op een nieuw gevormd eiland. **Het Zeepaard** 31: 55-56.
78. D Wolff, W.J., 1971. Distribution of four species of *Nephtys* (Polychaeta) in the estuarine area of the rivers Rhine, Meuse, and Scheldt. **Vie et Milieu**, Suppl. 22: 677-699.
79. D Wolff, W.J., 1971. Het Verdrongen Land van Saeftinge: alweer een bedreigd natuurgebied. **Bulletin Vereniging Milieuhygiëne Zeeland** 2 (3): 3-4.
80. D Wolff, W.J., 1971. Vogels van de Grevelingen. **Het Vogeljaar** 19: 546-548.
81. D Wolff, W.J. & W.G. Beeftink, 1971. Het Verdrongen Land van Saeftinghe: poging tot een waardebeoordeling. In: **Saeftingheboek; een bundel artikelen over de geschiedenis, de flora en de fauna van het Verdrongen Land van Saeftinghe**: 19-36. Terneuzen, Vogelwacht Oost-Zeeuws-Vlaanderen, 130 pp.
82. Wolff, W.J. en W.G. Beeftink, 1971. De waarde van het Verdrongen Land van Saeftinghe. **Yerseke, Delta Instituut voor Hydrobiologisch Onderzoek, Rapporten en Verslagen**, 1971-5.
83. D Wolff, W.J., 1972. Milieubeheer in Zeeland. **Zeeuws Tijdschrift** 21: 1-11.
84. D Wolff, W.J., 1972. Enkele prognoses over milieu en bewoners van een afgesloten Oosterschelde. **Contactblad voor Oecologen** 8: 9-20.
85. D Wolff, W.J., 1972. De zeehond is in het Deltagebied bijna uitgestorven. **Bulletin v.d. Vereniging Milieuhygiëne Zeeland** 3 (2): 19.
86. Wolff, W.J., 1972. [Onbekende titel; stuk over kokkels?]. **Gloria Maris, Antwerpen** 6: 107-111.
87. D Kam, Jan van de & Wim Wolff, 1972. Op de grens van zout en zoet. Ploegsma, Amsterdam, 160 pp. **[BOEK]**
88. D Wolff, W.J., 1972. Origin and history of the brackish-water fauna of N.W. Europe. In: B. Battaglia (ed.) - **Proceedings 5th European Marine Biological Symposium**, Piccin Editore, Padova: 11-18.
89. (Wolff, W.J., 1972). Saeftinghe, 1570 - verloren, 1972 - behouden? **Folder Stichting Het Zeeuwse Landschap**: 6 pp.
90. D Wolff, W.J., 1972. Soortenrijkdom als maat voor de waardering van oecosystemen.. **Rapport Delta Instituut voor Hydrobiologisch Onderzoek**, 15 pp.
91. D Wolff, W.J., 1972. Toepassing van de rangordemethode, zoals gebruikt in het rapport 'De biologische consequenties van de afsluiting van de Oosterschelde', op enkele ontwikkelingsstadia van het Veerse Meer. **Yerseke, Delta Instituut voor Hydrobiologisch Onderzoek. Rapporten en Verslagen** nr. 1972-2: 8 pp.
92. Wolff, W.J., 1973. Voorlopig rapport over de natuurwetenschappelijke betekenis van slikken, schorren, inlagen en andere natuurterreinen langs de oevers van de Oosterschelde. **Rapport Delta Instituut voor Hydrobiologisch Onderzoek, Yerseke**: 7 pp.
93. D Wolff, W.J., 1973. The estuary as a habitat. An analysis of data on the soft-bottom macrofauna of the estuarine area of the rivers Rhine, Meuse, and Scheldt. **Zoölogische Verhandelingen, Leiden** 126: 1-242.
94. D Wolff, W.J., 1973. Resultaat van vijf jaar steltloperstellingen op Schouwen. **Limosa** 46: 21-41.
95. D Wolff, W.J., 1973. The distribution of *Asellus aquaticus* (L.) and *Proasellus meridianus* (Rac.) in the southwestern part of the Netherlands. **Hydrobiologia** 42: 381-392.

-
96. D Wolff, W.J., 1973. Changes in intertidal benthos communities after an increase in salinity. **Thalassia Jugoslavica** 7: 429-434.
97. D Vader, W. & W.J. Wolff, 1973. The Cumacea of the estuarine area of the rivers Rhine, Meuse, and Scheldt (Crustacea, Malacostraca). **Netherlands Journal of Sea Research** 6: 365-375.
98. D Peeters, J.C.H. & W.J. Wolff, 1973. Macrobenthos and fishes of the rivers Meuse and Rhine, The Netherlands. **Hydrobiological Bulletin** 7: 121-126.
99. D Wolff, W.J., 1973. De Nederlandse zeerupsen . **Het Zeepaard** 33: 47-49.
100. D Bakker, C., P.H.Nienhuis & W.J. Wolff, 1973. Biologische en milieuhygiënische evaluatie van (een) zout(e) bekken(s) in de afgesloten Oosterschelde. **Yerseke, Delta Instituut voor Hydrobiologisch Onderzoek, Rapporten Verslagen** 1973-1: 58 pp.
101. D Wolff, W.J., 1973. Inventarisatie van het Deltagebied. Stand van zaken en mogelijkheden voor verder onderzoek. **Delta Instituut voor Hydrobiologisch Onderzoek, Yerseke. Rapporten en Verslagen** nr. 1973-6: 17 pp.
102. D Bogaards, R.H., P. de Koeyer, A.J.J. Sandee, C.H. Borghouts en W.J. Wolff, 1973. Inventarisatie van enkele macrobenthos soorten in het Oosterscheldegebied in 1972. **Yerseke, Delta Instituut voor Hydrobiologisch Onderzoek, Rapporten en Verslagen**, 1973-7.
103. D Wolff, W.J., 1974. - De Oosterschelde in de Delta.- De afgesloten Oosterschelde - Biologische en milieuhygiënische waardering van het plan Klaasesz. In: Jan Abrahamse & Wim Wolff (eds.) - **Oosterschelde, pleidooi voor veilig voortbestaan**: 15-37, 38-54, 55-72. [BOEK]
104. D Wolff, W.J., 1974. *Branchiomma bombyx* en *Fabricia sabella*, twee nieuwe polychaeten uit het Deltagebied. **Het Zeepaard** 34: 13-15.
105. D Wolff, W.J., 1974. The effects of reclamation on shorebirds of the Delta area. **The Ibis** 116: 414.
106. D Wolff, W.J., 1974. Benthic diversity in the Rhine-Meuse estuary. **Hydrobiological Bulletin** 8: 242-252.
107. D Wolff, W.J., A.J.J. Sandee & H. Stegenga, 1974. *Halammohydra vermiformis* Swedmark & Teissier, 1957, and *H. coronata* Clausen, 1967 (Hydrozoa) new to the fauna of the Netherlands. **Netherlands Journal of Sea Research** 8: 407-409.
108. D Bogaards, R.H., C.H. Borghouts & W.J. Wolff, 1974. A simple subsampling device for macroplanktonic organisms. **Netherlands Journal of Sea Research** 8: 427-429.
109. D Wolff, W.J., 1974. Niet Zeeland, maar Scheldeland. **Zeeuws Tijdschrift** 23: 3-6.
110. D Wolff, W.J. & R. Peelen, 1974. Biologische en milieuhygiënische waardering van het water van een zoete Oosterschelde. **Delta Instituut voor Hydrobiologisch Onderzoek, Yerseke. Rapporten en Verslagen** nr. 1974-4: 44 pp.
111. D Wolff, W.J. & H. Stegenga, 1975. *Hesionura augeneri*, *Goniadella bobretzkii*, and *Parapodrilus psammophilus* (Annelida, Polychaeta) new to the Netherlands. **Zoölogische Bijdragen, Leiden** 17: 82-87.
112. Wolff, W.J., 1975. The Grevelingen project of the Delta Institute for Hydrobiological Research, Yerseke, The Netherlands. **Estuarine and Brackish-Water Sciences Association Bulletin** 11: 2.
113. Wolff, W.J., 1975. De huidige voedselketens in het Grevelingenmeer. **Sterna** 19: 46-48.
114. Wolff, W.J., 1975. Stekelhuidigen – Echinodermata. **Wetenschappelijke Mededelingen KNNV** 105 / **Tabellen SWG** 20: 17 pp.
115. D Wolff, W.J. & L. De Wolf, 1976. Veranderingen in de bodemfauna van het Volkerak na de sluiting van de Volkerakdam in 1969. **Delta Instituut voor Hydrobiologisch Onderzoek, Yerseke. Rapporten en Verslagen** nr. 1976-2: 3 pp.
116. Wolff, W.J., 1976. Introduction to the subject and goal of the Conference of Wadden Sea experts. In: W.J. Wolff (ed.) - **Proceedings of the Conference of Wadden Sea experts, Schiermonnikoog, The Netherlands, 26/28 November 1975**. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage: 29-33. [BOEK].

-
117. Wolff, W.J., 1976. Outline and evaluation of the threats to the natural ecosystems of the Wadden Sea area of The Netherlands. In: W.J. Wolff (ed.) - **Proceedings of the Conference of Wadden Sea experts, Schiermonnikoog, The Netherlands, 26/28 November 1975.** Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage: 69-73 [BOEK].
118. D Wolff, W.J., F. Vegter, H.G. Mulder & T. Meijs, 1976. The production of benthic animals in relation to the phytoplankton production. Observations in the saline Lake Grevelingen. In: G. Persoone & E. Jaspers (eds.) - **Proceedings 10th European Symposium on Marine Biology, Ostend, Belgium, 1975**, vol. 2: 653-672.
119. D Wolff, W.J., A.M.M. van Haperen, A.J.J. Sandee, H.J.M. Baptist & H.L.F. Saeijs, 1976. The trophic role of birds in the Grevelingen estuary, The Netherlands, as compared to their role in the saline Lake Grevelingen. In: G. Persoone & E. Jaspers (eds.) - **Proceedings 10th European Symposium on Marine Biology, Ostend, Belgium, 1975**, vol. 2: 673-689.
120. D Wolff, W.J., 1976. De Yerseke Moer. **Zeeuws Nieuws over Natuur, Landschap en Milieu** 1 (4): 2-4.
121. Wolff, Wim, 1976. Natuurlijk leven: structuur en dynamiek. In: J. Abrahamse, W. Joenje & N. van Leeuwen-Seelt (eds.) - **Waddenzee. Landelijke Vereniging tot Behoud van de Waddenzee, Harlingen**: 111-115. Ook in Duitse editie: Struktur und Dynamik des Lebens in Wattenmeer. Wattenmeer, Karl Wacholtz Verlag, Neumunster: 111-115.
122. Joenje, Wouter & Wim Wolff, 1976. Waardering van het Waddengebied. In: J. Abrahamse, W. Joenje & N. van Leeuwen-Seelt (eds.) - **Waddenzee. Landelijke Vereniging tot Behoud van de Waddenzee, Harlingen**: 333-341. Ook in Duitse editie: Landschaftsoekologische Kartierung und Einstufung. Wattenmeer, Karl Wacholtz Verlag, Neumunster: 333-341
123. D Wolff, W.J., 1976. Distribution of Pantopoda in the estuarine area in the southwestern part of the Netherlands. **Netherlands Journal of Sea Research** 10: 472-478.
124. Wolff, W.J., 1976. Aspecten van Milieubeheer. **Verslag Oosterscheldedag 7 april 1976: Afsluiting van de Oosterschelde, een open vraag? 82e diës "Practische Studie"**: 5.1-5.8.
125. D Wolff, W.J., A.J.J. Sandee & L. de Wolf, 1977. The development of a benthic ecosystem. **Hydrobiologia** 52: 107-115.
126. D Wolff, W.J. & L. de Wolf, 1977. Biomass and production of zoobenthos in the Grevelingen estuary, The Netherlands. **Estuarine and Coastal Marine Science** 5: 1-24.
127. Wolff, W.J., 1977. Verziekte Rijnmilieu's. **Natuur en Milieu** 77-2: 24-28.
128. D Wolff, W.J., 1977. A benthic food budget for the Grevelingen estuary, The Netherlands, and a consideration of the mechanisms causing high benthic secondary production in estuaries. In: B.C. Coull (ed.) - **Ecology of marine benthos. Belle W. Baruch Library in Marine Science 6, University of South Carolina, Columbia**: 267-280.
129. Koulman, J.G. & W.J. Wolff, 1977. The Mollusca of the estuarine region of the rivers Rhine, Meuse, and Scheldt in relation to the hydrography of the area. V. The Cardiidae. **Basteria** 41: 21-32
130. Wolff, W.J., 1978. The degradation of ecosystems in the Rhine. In: M.W. Holdgate & M.J. Woodman (eds.) - **The breakdown and restoration of ecosystems.** Plenum, New York: 169-188.
131. Wolff, Wim, 1978. Een Waddenzee vol gras. **Waddenbulletin** 13: 557-559.
132. Wolff, W.J., 1978. The pollution of the Wadden Sea area: introduction. In: K. Essink & W.J. Wolff (eds.) - **Pollution of the Wadden Sea area.** Balkema, Rotterdam: 8-10.
133. Essink, K. & W.J. Wolff, 1978. Sources of pollution: sources within the Wadden Sea. In: K. Essink & W.J. Wolff (eds.) - **Pollution of the Wadden Sea area.** Balkema, Rotterdam: 11-13. [BOEK].
134. Wolff, W.J., 1978. Sources of pollution: the North Sea as a source of pollution of the Wadden Sea. In: K. Essink & W.J. Wolff (eds.) - **Pollution of the Wadden Sea area.** Balkema, Rotterdam: 13-15.

-
135. Wolff, W.J., 1978. Sources of pollution: radioactive pollution. In: K. Essink & W.J. Wolff (eds.) - **Pollution of the Wadden Sea area**. Balkema, Rotterdam: 37
136. Wolff, W.J., 1978. Effects of pollution: introduction. In: K. Essink & W.J. Wolff (eds.) - **Pollution of the Wadden Sea area**. Balkema, Rotterdam: 39.
137. Wolff, W.J., 1978. Effects of pollution: radioactive pollution. In: K. Essink & W.J. Wolff (eds.) - **Pollution of the Wadden Sea area**. Balkema, Rotterdam: 61.
138. Vaas, K.F. & W.J. Wolff, 1978. Large hydraulic engineering projects in the Netherlands and studies of their environmental impact. **Hydrobiological Bulletin** 12: 176-179.
139. Wolff, W., 1978. De kostbare les van de Oosterschelde. Gevolgen van de Deltawerken voor flora en fauna. In: Koen Aartsma (red.) - **Nederland en de zee. Een eeuwigdurende strijd**. Zomer & Keunig, Wageningen: 129-141.
140. Wolff, W., 1978. Inleiding. In: J. Abrahamse, P. Heukels, Paul Lako & H. Wouters (red.) - **Eemsmond Grenzeloos**. Werkgroep Eemsmond, Groningen: 15.
141. Wolff, W.J., 1979. De eilanden en de zee in de luwte. In: M.F. Mörzer Bruyns, R.J. Benthem & Jan van de Kam (eds.) - **Spectrum Atlas van de Nederlandse landschappen**. Spectrum, Utrecht: 30-41.
142. Wolff, W.J., 1979. Land van mens en waterwolf. In: M.F. Mörzer Bruyns, R.J. Benthem & Jan van de Kam (eds.) - **Spectrum Atlas van de Nederlandse landschappen**. Spectrum, Utrecht: 164-173.
143. Wolff, W.J., 1979. De donkere diepte. **Zeeuws Nieuws over Natuur, Landschap en Milieu** 5: 29-33.
144. Wolff, W.J., 1979. Transport of particulate organic material between salt marsh and estuary – Summary. **Hydrobiological Bulletin (Amsterdam)** 13: 68.
145. Wolff, Wim & Jan-Kees Post, 1979. Oosterschelde, het leven in en om het water. Sijthoff, Alphen aan de Rijn, 206 pp. [BOEK]
146. Joenje, W. & W.J. Wolff, 1979. Functional aspects of salt marshes in the Wadden Sea area. In: W.J. Wolff (ed.) - **Flora and vegetation of the Wadden Sea**. Balkema, Rotterdam: 161-170.
147. Wolff, W.J., 1979. Wadden en estuariën. In: Rijksinstituut voor Natuurbeheer (ed.) - **Levensgemeenschappen. Natuurbeheer in Nederland**, 1. Pudoc, Wageningen: 78-89.
148. Wolff, W.J., M.J. van Eeden & E. Lammens, 1979. Primary production and import of particulate organic matter on a salt marsh in the Netherlands. **Netherlands Journal of Sea Research** 13: 242-255.
149. Wolff, W.J., 1980. Biotic aspects of the chemistry of estuaries. In: E. Olausson & I. Cato (eds.) - **Chemistry and biogeochemistry of estuaries**. John Wiley, Chichester: 263-295.
150. Wolff, W.J., A.J.J. Sandee & H. Stegenga, 1980. The Archiannelida of the estuarine area of the rivers Rhine, Meuse, and Scheldt, with some remarks on their ecology. **Netherlands Journal of Sea Research** 14: 94-101.
151. Wolff, W.J. & J.J. Zijlstra, 1980. Management of the Wadden Sea. **Helgoländer Meeresuntersuchungen** 33: 596-613.
152. Eisma, D. & W.J. Wolff, 1980. The development of the westernmost part of the Wadden Sea in historical time. In: K.S. Dijkema, H.E. Reineck & W.J. Wolff (eds.) - **Geomorphology of the Wadden Sea area**. Balkema, Rotterdam: 95-103.
153. Wolff, W.J., 1981. Invertebrates of the Wadden Sea: an introduction. In: N. Dankers, H. Kühl & W.J. Wolff (eds.) - **Invertebrates of the Wadden Sea**. Balkema, Rotterdam: 11.
154. Wolff, W.J., 1981. Preliminary checklist of the zoobenthos and nekton species of the Wadden Sea. In: N. Dankers, H. Kühl & W.J. Wolff (eds.) - **Invertebrates of the Wadden Sea**. Balkema, Rotterdam: 24-60.
155. Wolff, W.J., 1981. Adaptations of invertebrate species to the Wadden Sea environment. In: N. Dankers, H. Kühl & W.J. Wolff (eds.) - **Invertebrates of the Wadden Sea**. Balkema, Rotterdam: 61-68.

-
156. Wolff, W.J. & J.J. Zijlstra, 1981. The common shrimp *Crangon crangon*. In: N. Dankers, H. Kühl & W.J. Wolff (eds.) - **Invertebrates of the Wadden Sea**. Balkema, Rotterdam: 122-124.
157. Swennen, C. & W.J. Wolff, 1981. Dr. Jan Verwey 1899 - 1981. **Waddenbulletin**
158. Smit, C.J. & W.J. Wolff, 1980. Ecological data on bird species of the Wadden Sea. I. Introduction. In: C.J. Smit & W.J. Wolff (eds.) - **Birds of the Wadden Sea**. Balkema, Rotterdam: 14.
159. Goethe, F., C.J. Smit & W.J. Wolff, 1980. Threats to the birds of the Wadden Sea. In: C.J. Smit & W.J. Wolff (eds.) - **Birds of the Wadden Sea**. Balkema, Rotterdam: 302-308.
160. Wolff, W.J., M.A. Mandos & A.J.J. Sandee, 1981. Tidal migration of plaice and flounders as a feeding strategy. In: N.V. Jones & W.J. Wolff (eds.) - **Feeding and survival strategies of estuarine organisms**. Plenum Press, New York: 159-171.
161. Wolff, W.J., 1981. The terrestrial and freshwater fauna of the Wadden Sea area: a short introduction. In: C.J. Smit, J. den Hollander, W.K.R.E. van Wingerden & W.J. Wolff (eds.) - **Terrestrial and freshwater fauna of the Wadden Sea area**. Balkema, Rotterdam: 8.
162. Hollander, J. den, C.J. Smit, W.K.R.E. van Wingerden & W.J. Wolff, 1981. Threats to the terrestrial and freshwater fauna of the Wadden Sea area. In: C.J. Smit, J. den Hollander, W.K.R.E. van Wingerden & W.J. Wolff (eds.) - **Terrestrial and freshwater fauna of the Wadden Sea area**. Balkema, Rotterdam: 273-275.
163. Verwey, J. & W.J. Wolff, 1981. The common or harbour porpoise (*Phocoena phocoena*). In: P.J.H. Reijnders & W.J. Wolff (eds.) - **Marine mammals of the Wadden Sea**. Balkema, Rotterdam: 51-58.
164. Verwey, J. & W.J. Wolff, 1981. The bottlenose dolphin (*Tursiops truncatus*). In: P.J.H. Reijnders & W.J. Wolff (eds.) - **Marine mammals of the Wadden Sea**. Balkema, Rotterdam: 59-64.
165. Wolff, W.J., 1981. The status of marine mammals in the Wadden Sea area. In: P.J.H. Reijnders & W.J. Wolff (eds.) - **Marine mammals of the Wadden Sea**. Balkema, Rotterdam: 7-14.
166. Wolff, W.J., 1982. Ontwikkeling en betekenis van de nederlandse kust. In: **Wadden, duinen, delta**. Pudoc, Wageningen: 9-31.
167. Wolff, W.J. & J.J. Zijlstra, 1982. Effects of reclamation of tidal flats and marshes in the Netherlands on fishes and fisheries. In: ILRI: **Papers International Symposium 'Polders of the World', Lelystad, The Netherlands**, vol. 3: 57-67.
168. Wolff, W.J., P.J.H. Reijnders & C.J. Smit, 1982. The effects of recreation on the Wadden Sea ecosystem: many questions, but few answers. In: G. Luck & H. Michaelis (eds.) - Ecological effects of tourism in the Wadden Sea. **Proceedings Wadden Sea Symposium, Norderney**. Landwirtschaftsverlag, Münster-Hiltrup: 85-107.
169. Smit, C., P. Reijnders & W. Wolff, 1982. Rekreatie. Konferentie milieuproblemen Norderney. **Waddenbulletin** 17: 43-44.
170. W.J. Wolff, 1982. Selection and management of coastal and estuarine protected areas. **Workshop Managing Coastal and Marine Protected Areas, 18-20 October 1982. World National Parks Congress, Bali**, 1982: 17 pp.
- 170a. W.J. Wolff, 1982. Niet meer af te grenzen bijdragen aan de hoofdstukken 'De mens en het milieu' (Veranderingen in de planten- en dierenwereld) en 'Flora en fauna' (Leven in en op de bodem). In: E.K. Duursma, H. Engel & Th.J.M. Martens (eds.) - **De Nederlandse Delta. Een compromis tussen milieu en techniek in de strijd tegen het water**. Natuur en Techniek, Maastricht.
171. Wolff, W.J., 1983. Estuarine benthos. In: B.H. Ketchum (ed.) - **Estuaries and enclosed seas**. Elsevier, Amsterdam: 151-182.
172. Wolff, W.J., 1983. Exploitation and use of the Wadden Sea area: present situation and regulations. Introduction. In: M.F. Mörzer Bruijns & W.J. Wolff (eds.) - **Nature conservation, nature management and physical planning in the Wadden Sea area**. Balkema, Rotterdam: 58.
173. Wolff, W.J., 1983. Field research in the Wadden Sea area. In: M.F. Mörzer Bruijns & W.J. Wolff (eds.) - **Nature conservation, nature management and physical planning in the Wadden Sea area**. Balkema, Rotterdam: 112-115.
174. Wolff, W.J., 1983. Major areas of conflict between nature conservation and other interests in

-
- the Wadden Sea area. In: M.F. Mörzer Bruijns & W.J. Wolff (eds.) - **Nature conservation, nature management and physical planning in the Wadden Sea area**. Balkema, Rotterdam: 153-157.
175. Wolff, W.J., 1983. A model for protection and management of the Wadden Sea area. In: M.F. Mörzer Bruijns & W.J. Wolff (eds.) - **Nature conservation, nature management and physical planning in the Wadden Sea area**. Balkema, Rotterdam: 158-163.
176. Wolff, W.J., 1983. De eilanden en Zeeuws-Vlaanderen. In: **Prisma wegwijzer Zeeland**. Het Spectrum, Utrecht: 23-31.
177. Wolff, W.J., 1983. Landschap: Waddeneilanden en Waddenzee In: **Prisma wegwijzer Waddeneilanden**. Het Spectrum, Utrecht: 23-31.
178. Ferguson, H.A. & W.J. Wolff, 1983. The Haringvliet project. The development of the Rhine-Meuse estuary from tidal inlet to stagnant freshwater lake. **Proceedings Symposium on Integration Ecological Aspects in Coastal Engineering Projects. Water Science and Technology** 16: 11-26.
179. Kuiper, J., P. de Wilde & W. Wolff, 1984. Effects of an oil spill in outdoor model tidal flat ecosystems. **Marine Pollution Bulletin** 15: 102-106.
180. Pette, D. & W.J. Wolff, 1984. National Sanctuary Las Lagunas de Mejia. Report on ecological and hydrological aspects. **Mison Holandesa - ILACO**, Lima: 32 pp.
181. Kuiper, J., R. Dekker, P.A.W.J. de Wilde & W.J. Wolff, 1984. De ontwikkeling van een modelwadecosysteem ten behoeve van ecotoxicologisch onderzoek. **Rapport nr. R 84/141 TNO Hoofdgroep Maatschappelijke Technologie**: 79 + 15 pp.
182. Wolff, W.J., 1984. De invloed van de Rijn op de levensgemeenschappen van de nederlandse kustwateren. In: G.P. Hekstra & W. Joenje (eds.) - **Rijnwater in Nederland**. Oecologische Kring, Arnhem: 101-124.
183. Guille, A. & W.J. Wolff, 1984. Résultats biologiques de l'expédition Snellius. Echinodermata: Ophiuroidea I. **Zoölogische Verhandelingen, Leiden** 213: 1-39.
184. Wolff, W.J. & C.J. Smit, 1984. The Dutch Wadden Sea. In: P.R. Evans, J.D. Goss-Custard & W.G. Hale (eds.) - **Coastal waders and wildfowl in winter**. Cambridge Univ. Press, Cambridge: 238-252.
185. Noble, R.G. & W.J. Wolff, 1984. The ecological importance of wetlands. In: IUCN, Ramsar Convention Bureau. **Proceedings 2nd Conference Contracting Parties, Groningen, The Netherlands, 7 to 12 May 1984**: 181-190.
186. Kuiper, J., P.A.W.J. de Wilde & W.J. Wolff, 1984. Oil pollution experiment (OPEX). I. Fate of an oil mousse and effects on macrofauna in a model ecosystem representing a Wadden Sea tidal mudflat. In: G. Persoone, E. Jaspers & C. Claus (eds.) - **Ecotoxicological testing for the marine environment**, vol 2: 331-359. State University, Ghent.
187. Wolff, W., 1985. Nederland - Waddenzee. In: J. Hancock, F. Vera & W.J. Wolff - **Waterland, waterrijke gebieden in de wereld**. Wereld Natuur Fonds / M P, Zeist/Weert: 57-79.
188. Wolff, W.J., 1985. Het effect van natuur- en milieubescherpende maatregelen op de levensgemeenschappen van de Waddenzee. **Rijksinstituut voor Natuurbeheer, Texel. RIN-rapport** 85/22: 18 pp.
189. Binsbergen, M.A. & W.J. Wolff, 1985. Verslag van een oriënterend onderzoek naar de bodemfauna van de Haaksgronden nabij Texel. **Rijksinstituut voor Natuurbeheer, Texel. RIN-rapport** 85/23: 28 pp.
190. Wolff, W.J. & M. Binsbergen, 1985. Het beheer van de wadden. De visie van de Werkgroep Waddengebied. **Stichting Veth tot Steun aan Waddenonderzoek**, Arnhem, 64 pp.
191. Wolff, W.J., 1986. De Waddenzee: eigenschappen van een dynamisch kustgebied. **Flevobericht** 252: 11-22.
192. Wolff, W.J. & J. Schoonheden, 1986. Unieke faciliteiten voor ecologisch onderzoek (bij RIN - Texel). **Vakblad v. Biologen** 66: 359-361.
193. Wolff, W.J., 1986. De effecten op het milieu van natte civieltechnische werken, vervuiling en toerisme in kustgebieden van ontwikkelingslanden. In: **Commissie Ecologie en Ontwikkelingssamenwerking: documentatie bij het advies Milieu en**

Ontwikkelingssamenwerking: 61-81. Koninklijk Instituut voor de Tropen, Amsterdam.

194. Kuiper, J., H. van het Groenewoud, N. Admiraal, M. Scholten, P.A.W.J. de Wilde, G. van Moorsel, R. Dekker, W.J. Wolff & C. Brouwer, 1986. The influence of dispersants on the fate and effects of oil in model tidal flat ecosystems. **TNO – Div. Technol. Soc., Report R86/182**, 94 pp.
195. Dalby, D.H. & W.J. Wolff, 1987. Remote sensing. In: J.M. Baker & W.J. Wolff (eds.) - **Biological surveys of estuaries and coasts**. Cambridge Univ. Press, Cambridge: 27-37.
196. Wolff, W.J., 1987. Flora and macrofauna of intertidal sediments. In: J.M. Baker & W.J. Wolff (eds.) - **Biological surveys of estuaries and coasts**. Cambridge Univ. Press, Cambridge: 81-105.
197. Hartley, J.P., B. Dicks & W.J. Wolff, 1987. Processing sediment macrofauna samples. In: J.M. Baker & W.J. Wolff (eds.) - **Biological surveys of estuaries and coasts**. Cambridge Univ. Press, Cambridge: 131-139.
198. Wolff, W.J., 1987. Identification. In: J.M. Baker & W.J. Wolff (eds.) - **Biological surveys of estuaries and coasts**. Cambridge Univ. Press, Cambridge: 404-423.
199. Smit, C.J., R.H.D. Lambeck & W.J. Wolff, 1987. Threats to coastal wintering and staging areas of waders. **Wader Study Group Bulletin** 49, suppl.: 105-113.
200. Wolff, W.J., A. Gueye, A. Meijboom, T. Piersma & M.A. Sall, 1987. Distribution, biomass, recruitment and productivity of *Anadara senilis* (L.) (Mollusca: Bivalvia) on the Banc d'Arguin, Mauritania. **Netherlands Journal of Sea Research** 21: 243-253.
201. Wolff, W.J., 1987. Ecological effects of a rapid relative increase of sea level. In: H.G. Wind (ed.) - **Impact of sea level rise on society**. Balkema, Rotterdam: 153-155.
202. Wolff, W.J., 1987. The ecological effects of some forms of exploitation. In: S. Tougaard & S. Asbirk (eds.) - **Proceedings 5th International Wadden Sea Symposium, Esbjerg, Denmark**, 1986: 271-281.
203. Wolff, W., 1987. Leven in Noordzee en Waddenzee. In: J. Abrahamse (red.) - **Noordzee - Waddenzee. Te kust en te keur**. Landelijke Vereniging tot Behoud van de Waddenzee, Harlingen: 18-27.
204. Wolff, W.J. (red.), 1988. De internationale betekenis van de Nederlandse natuur. **RIN-rapport 88/32**: 173 pp. [BOEK]
205. Wolff, W.J., 1988. Zeerupsen. Mini-tabel Strandwerkgemeenschap. **Het Zeepaard** 48: 13-16.
206. Wolff, W.J., 1988. Soort- versus ecosysteemonderzoek voor het natuurbeheer. In: J. Veen & T.A.W. van Rossum (red.) - **Aspecten van wildbeheer. Voordrachten ter gelegenheid van het afscheid van Dr. J.L. van Haften**. Rijksinstituut voor Natuurbeheer, Arnhem: 1-9.
207. Wolff, W.J., 1988. Impact of pollution on the Wadden Sea. In: W. Salomons, B.L. Bayne, E.K. Duursma & U. Förstner (eds.) - **Pollution of the North Sea. An assessment**. Springer, Berlin: 441-454.
208. Wolff, W.J., 1988. Enkele conclusies over biologische waterbeoordeling. In: P.F.M. Verdonschot & L.W.G. Higler (eds.) - **Biologische waterbeoordeling: instrument voor waterbeheer?** Werkgroep Biologische Waterbeoordeling / Rijksinstituut voor Natuurbeheer, Leersum: 149-154.
209. Lindeboom, H.J., J.J. Zijlstra, S.J. de Groot & W.J. Wolff, 1988. Eutrofiëring in zee - effecten en mogelijkheden voor een ecologisch beheer. In: A. Bijlsma (ed.) - **Integraal waterbeheer, een nieuwe aanpak**. NIBI, Utrecht: 81-101.
210. Ens, B.J., Th. Piersma, W.J. Wolff & L. Zwarts, 1989. Report of the Dutch - Mauritanian project Banc d'Arguin 1985-86. **WIWO-rapport 25 / RIN-rapport 89/6**: 335 pp.
211. Wolff, W.J., 1989. Management of wetlands; case study: the Wadden Sea (Waddenzee). In: W.D. Verwey (ed.) - **Nature Management and Sustainable Development**. IOS, Amsterdam: 356-361.
212. Wolff, W.J., 1989. De belangrijkste wetlands voor nederlandse watervogels. In: A.L. Spaans (ed.) - **Wetlands en watervogels**. Pudoc, Wageningen: 1-16.
213. Wolff, W.J., 1989. De internationale betekenis van de Nederlandse natuur. Een verkenning. **Achtergrondreeks Natuurbeleidsplan 1**. SDU uitgeverij, 's-Gravenhage, 137 pp. [BOEK]

-
214. Schroevers, P.J. & W.J. Wolff, 1989. Hantering van het begrip Internationale Betekenis. In: W.J. Wolff (red.). **De internationale betekenis van de Nederlandse natuur. Een verkenning. Achtergrondreeks Natuurbeleidsplan 1.** SDU uitgeverij, 's-Gravenhage: 9-11.
215. Wolff, W., 1989. Nederlandse natuur internationaal belangrijk. **Panda** 25, 9: 6-8.
216. Wolff, W., 1989. Voor natuurbeleid en beheer: Betekenis modellen neemt toe. **Biovisie** 69 (20): 159.
217. Wolff, W.J., 1990. Verslag van een workshop op 2 oktober 1990 te Wageningen gewijd aan het Rapport van Werkgroep II van het Intergovernmental Panel on Climate Change. Rijksinstituut voor Natuurbeheer, Leersum. **RIN-rapport** 90/21: 63 pp.
218. Wolff, W.J., 1990. Natuurbeheer van het zuiverste water. **Inaugurele rede Landbouwniversiteit Wageningen**, 28 pp.
219. Ens, B.J., T. Piersma, W.J. Wolff & L. Zwarts, 1990. Steltlopers 'vetten op' onder de tropenzon. Ze willen wel meer eten, maar kunnen het niet verwerken. **Biovisie** 70 (16): 141.
220. Ens, B.J., T. Piersma, W.J. Wolff & L. Zwarts, 1990. Homeward bound: problems waders face when migrating from the Banc d'Arguin, Mauritania, to their northern breeding grounds in spring. **Ardea** 78: 1-16.
221. Wolff, W.J. & C.J. Smit, 1990. The Banc d'Arguin as an environment for coastal birds. **Ardea** 78: 17-38.
222. Wolff, W.J., 1990. Anthropogenic influences and management of estuaries. **Limnologica (Berlin)** 20: 153-156.
223. Wolff, Wim, 1990. Waddenzee: wat 'n zee. **Waddenbulletin** 25 (4): 68-70
224. Wolff, W.J., 1991. The interaction of benthic macrofauna and birds in tidal flat estuaries: a comparison of the Banc d'Arguin, Mauritania, and some estuaries in the Netherlands. In: M. Elliott & J.P. Ducrottoy (eds.) - **Estuaries and coasts. Spatial and temporal intercomparisons.** International Symposium Series, Olsen & Olsen, Copenhagen: 299-306.
225. Wolff, W.J., 1991. Mogelijke effecten van klimaatverandering in Nederland. In: H.J. Bakker, J. Dronkers & P. Vellinga (eds.) - **Veranderend wereldklimaat: Nederlandse visies, reacties en commentaren.** Delwel, 's-Gravenhage: 35-37.
226. Wolff, W.J., J.B. Latour & R. Reiling, 1991. Biologische voorraden. In: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne (eds.) - **Nationale Milieuverkenning**, 2. 1990-2010. Samson/Tjeenk Willink, Alphen aan de Rijn: 118-125.
227. Wolff, W.J. & P.F.M. Verdonchot, 1991. De resultaten van het EKO-project: een ecologische onderbouwing van het beleid. In: J.H. te Cate (red.) - **Symposium Ecologische karakterisering van oppervlaktewateren in Overijssel.** Provincie Overijssel, Zwolle & Rijksinstituut voor Natuurbeheer, Leersum: 6-12.
228. Wolff, W.J., 1991. Banc d'Arguin: wetland op de grens van woestijn en oceaan. **Panda** juli/augustus 1991: 18-20.
229. Wolff, W.J., 1991. Ecology of the Wadden Sea. In: P. Prokosch, S. Mielke & D.M. Fleet (eds.) **The common future of the Wadden Sea.** Technical report: 13-22. World Wide Fund for Nature, Husum
230. Wolff, W.J., 1991. Strategisch en beleidsonderbouwend milieu- en natuuronderzoek in binnenwateren en estuaria. In: RMNO - **Water en bodem in beeld**: 31-35.
231. Wolff, W.J., 1992. The end of a tradition: 1000 years of reclamation of wetlands in The Netherlands come to an end. **Ambio** 21: 287-291.
232. Wolff, W.J., 1992. Ecology and management of brackish waters around the North Sea and elsewhere. In: G. Relini (ed.) - **Symposium on the Ecology of the River Po, Albarella, Italy, 16-18 September 1990**, vol. 1: 1-18.
233. Wolff, W.J., 1992. Ecological developments in the Wadden Sea until 1990. In: N. Dankers, C.J. Smit & M. Scholl (ed.) - **Proceedings 7th International Wadden Sea Symposium, Ameland, 1990. Netherlands Institute of Sea Research - Publication Series** 20 : 23-32.
234. Wolff, W.J., 1992. The Dutch expedition to Arctowski, King George Island. **Circumpolar**

235. Wolff, W., 1992. De oogst van de expeditie. In: Kees Wiese (red.) – **Op de rand van Antarctica**: 67-73.
236. Wolff, W.J., J. van der Land, P.H. Nienhuis & P.A.W.J. de Wilde, 1993. Preface. **Hydrobiologia** 258: VII-IX
237. Wolff, W.J., P. Duiven, P. Esselink, A. Meijboom, G. Moerland & J. Zegers, 1993. Biomass and production of benthic tidal flat fauna on the Banc d'Arguin, Mauritania. **Hydrobiologia** 258: 151-163.
238. Wolff, W.J., J. van der Land, P.H. Nienhuis & P.A.W.J. de Wilde, 1993. The functioning of the ecosystem of the Banc d'Arguin, Mauritania. **Hydrobiologia** 258: 211-222.
239. Wolff, W.J., 1993. Netherlands - wetlands. Introductory paper in: E.P.H. Best & J.P. Bakker (eds.) – **Netherlands - wetlands. Kluwer, Dordrecht**: 1-14. Also in **Hydrobiologia** 265: 1-14.
240. Best, E.P.H., J.T.A. Verhoeven & W.J. Wolff, 1993. The ecology of the Netherlands wetlands: characteristics, threats, prospects, and perspectives for ecological research. In: E.P.H. Best & J.P. Bakker (eds.) – **Netherlands - wetlands. Kluwer, Dordrecht**: 305-320. Also in: **Hydrobiologia** 265: 305-320.
241. Wolff, W.J., K.S. Dijkema & B.J. Ens, 1993. Expected ecological effects of sea level rise. **Review paper for international workshop Seachange '93. Noordwijkerhout, The Netherlands, 19-23 April 1993**, 139-155.
242. Wolff, W.J., 1993. Weltweite Bedeutung der Aestuarie. **Wattenmeer International**: 1/93: 6-7.
243. Wolff, W.J., 1993. Kunstmatige riffen in de Noordzee: een reactie. **De Levende Natuur** 94:111.
244. Wolff, W.J., 1993. De internationale betekenis van het Deltagebied van Zuidwest Nederland. In: Sj. R.R. Croqué (red.) – **IKC-Manifestatie 4 februari 1993; verslag van de workshops**. IKC, Wageningen: 66-71.
245. Wolff, W.J., N. Dankers, K.S. Dijkema, P.J.H. Reijnders & C.J. Smit, 1994. Biodiversity of the Wadden Sea (Denmark, Germany, The Netherlands): recent changes and future projections. In: T.J.B. Boyle & C.E.B. Boyle (eds.) – **Biodiversity, temperate ecosystems and global change. NATO Advanced Research Workshop**, Springer, Berlin: 337-356.
246. Creet, S., J.A. van Franeker, T.M. van Spanje & W.J. Wolff, 1995. Diet of the Cape petrel (*Daption capense*) at King George Island, Antarctica, 1990/91. **Marine Ornithology** 22: 221-229.
247. Woldendorp, J.W. & W.J. Wolff, 1995. Het milieu. In: K. Bakker, J.H. Mook & J.G. van Rhijn (eds.) – **Oecologie**. Bohn, Stafleu & Van Loghum, Houten: 49-94.
248. Wolff, W.J. 1995. Impact of climate change on the Wadden Sea. In: S. Zwerver, R.S.A.R. van Rompaey, M.T.J. Kok & M.M. Berk (eds.) – **Climate change research: evaluation and policy implications. Studies in Environmental Science 65B**. Elsevier, Amsterdam: 781-818.
249. Wolff, W.J., 1996. Changes in biodiversity of the Wadden Sea and adjacent habitats: The Netherlands, Germany, and Denmark. In: R.C. Szaro & D.W. Johnston (eds.) – **Biodiversity in Managed Landscapes. Theory and Practice**. Oxford University Press, New York: 531-547.
250. Nielsen, R., D. Schories, W. Härdtle, K. Reise & W.J. Wolff, 1996. Red list of marine macroalgae of the Wadden Sea. **Helgoländer Meeresuntersuchungen** 50, Suppl.: 39-42
251. Petersen, G.H., P.B. Madsen, K.T. Jensen, K.H. van Bernem, J. Harms, W. Heiber, I. Kröncke, H. Michaelis, E. Rachor, K. Reise, R. Dekker, G.J.M. Visser & W.J. Wolff, 1996. Red list of macrofaunal benthic invertebrates of the Wadden Sea. **Helgoländer Meeresuntersuchungen** 50, Suppl.: 69-76.
252. Berg, S., C. Krog, B. Muus, J. Nielsen, R. Fricke, R. Berghahn, Th. Neudecker, W.J. Wolff, 1996. Red list of lampreys and marine fishes of the Wadden Sea. **Helgoländer Meeresuntersuchungen** 50, Suppl.: 101-105.
253. Rasmussen, L.M., O.G. Norden Andersen, J. Frikke, K. Laursen, J. Salvig, D.M. Fleet, B. Hälterlein, H. Heckenroth, T. Merck, H.-U. Rösner, P. Sübeck, W.J. Wolff & J.B.M. Thissen,

-
1996. Red list of birds of the Wadden Sea area. **Helgoländer Meeresuntersuchungen** 50, Suppl.: 113-128.
254. Wolff, W.J., 1996. The possible impact of climate change on the Wadden Sea. **Wadden Sea News Letter** 1996-1: 5-9
255. Wolff, W.J., 1996. Natuur in het water: van exploitatie naar bescherming - Een terugblik op dertig jaar onderzoek voor het natuurbeheer. In: L.W.G. Higler (red.) - **Natuur in het water: van exploitatie naar bescherming**. IBN-rapport 249: 5-18.
256. Wolff, W.J., 1997. The development of aquatic ecology in The Netherlands. **Netherlands Journal of Aquatic Ecology** 30: 241 - 253
257. Wolff, W.J., 1997. Development of the conservation of Dutch coastal waters. **Aquatic Conservation: Marine and Freshwater Ecosystems** 7: 165-177.
- 257a Bergman, M.J.N. & W.J. Wolff, 1997. Kansen voor natuur en visserij in de Noordzee. Een expert verkenning. **Werkdocument IKC Natuurbeheer** W-141.
- 257b. Wolff, W.J., 1998. Meer aquatische biomassa? **NRLO rapport** 98/10.
258. Wolff, W.J. (ed.), 1998. The end of the East-Atlantic flyway. Waders in Guinea-Bissau. Report on the co-operative research project in the estuaries of Guinea-Bissau. October 1992 - May 1993. **WIWO-report** 39, 93 pp. In this report: W.J. Wolff, Introduction, 1-2; W.J. Wolff, Short description of the study area, 3; J. Cuppen & W.J. Wolff, Species composition and biomass of the benthic fauna of the tidal flats, 73-74; J. Cuppen & W.J. Wolff, Production of the benthic tidal flat fauna in relation to predation, 75.
259. Wolff, W.J., 1998. De zee zal ons een zorg zijn... **Openbare les gegeven ter gelegenheid van de aanvaarding van het ambt van hoogleraar** in de Mariene Biologie aan de Rijksuniversiteit te Groningen op dinsdag 10 februari 1998 om 16.30 uur. 24 pp.
260. Wijnsma, G., W.J. Wolff, A. Meijboom, P. Duiven & J. de Vlas, 1999. Species richness and distribution of benthic tidal flat fauna of the Banc d'Arguin, Mauritania. **Oceanologica Acta** 22: 233-243.
261. Wolff, W.J., 1999. Exotic invaders of the meso-oligohaline zone of estuaries in the Netherlands: why are there so many? **Helgoländer Meeresuntersuchungen** 52: 393-400.
262. Reise, K., S. Gollasch & W.J. Wolff, 1999. Introduced marine species of the North Sea coasts. **Helgoländer Meeresuntersuchungen** 52: 219-234.
263. Wolff, W.J., 1999. The conservation value of artificial habitats in the marine environment: a case study of the artificial rocky shores of The Netherlands. **Aquatic Conservation: Marine and Freshwater Ecosystems** 9: 541-544.
264. Wolff, W.J., 2000. *Gibbula cineraria* nieuw in de Oosterschelde: een blijvertje? **Het Zeepaard** 60: 72-74.
265. Wolff, W.J., 2000. Causes of extirpations in the Wadden Sea, an estuarine area in The Netherlands. **Conservation Biology** 14: 876-885.
266. Wolff, W.J., 2000. The south-eastern North Sea: losses of vertebrate fauna during the past 2000 years. **Biological Conservation** 95: 209-217.
267. W.J. Wolff, 2000. Recent human-induced invasions of fresh waters by saltwater animals? **Aquatic Ecology** 34: 319-321.
268. Bouma, H., P.P. de Vries, J.M.C. Duiker, P.M.J. Herman & W.J. Wolff, 2001. Migration of the bivalve *Macoma balthica* (L.) on a highly dynamic tidal flat in the Westerschelde estuary, The Netherlands. **Marine Ecology Progress Series** 224: 157-170.
269. Wolff, W.J., 2001. Van Deshima naar Termunterzijl. **Waddenbulletin** 2001-2: 14-15.
270. Michaelis, H. & W.J. Wolff, 2001. Soft-bottom fauna of a tropical (Banc d'Arguin, Mauritania) and a temperate (Juist area, German North Sea coast) intertidal area. In: K. Reise (ed.) - **Ecological comparisons of sedimentary shores**. Springer, Berlin: 255-274.
271. Bouma, H., J.M.C. Duiker, P.P. de Vries, P.M.J. Herman & W.J. Wolff, 2001. Spatial pattern of early recruitment of *Macoma balthica* (L.) and *Cerastoderma edule* (L.) in relation to sediment dynamics on a highly dynamic intertidal sandflat. **Journal of Sea Research** 45: 79-94.

272. Wolff, W.J., N. Dankers, B.J. Ens, A.C. Smaal & M.O. van Wijk, 2001. Op zoek naar win-win situaties voor natuurbeheer en schelpdiervisserij in de Waddenzee. **Rapport Mariene Biologie, Rijksuniversiteit Groningen.**
273. Vos, M. & W.J. Wolff, 2001. Ontwerp ecotopenstelsel voor de brakke Rijkswateren. **Rapport Mariene Biologie Rijksuniversiteit Groningen.**
274. Wolff, W., 2002. Meeliften met de mens. **Natuur en Techniek** 70: 78-81
275. Hiddink, J.G., S.A.E. Marijnissen, K. Troost & W.J. Wolff, 2002. Predation on 0-group and older year classes of the bivalve *Macoma balthica*: interaction of size selection and intertidal distribution of epibenthic predators. **Journal of Experimental Marine Biology and Ecology** 269: 223-248.
276. Hiddink, J.G. & W.J. Wolff, 2002. Changes in distribution and decrease in numbers during migration of the bivalve *Macoma balthica*. **Marine Ecology Progress Series** 233: 117-130.
277. Hiddink, J.G., R.P. Kock & W.J. Wolff, 2002. Active pelagic migrations of the bivalve *Macoma balthica* are dangerous. **Marine Biology** 140: 1149-1156.
278. Hiddink, J.G., R. ter Hofstede & W.J. Wolff, 2002. Predation of intertidal infauna on juveniles of the bivalve *Macoma balthica*. **Journal of Sea Research** 47: 141-159.
279. Wolff, W.J. & K. Reise, 2002. Oyster imports as a vector for the introduction of alien species into northern and western European coastal waters. In: E. Leppäkoski, S. Gollasch & S. Olenin (eds.) **Invasive aquatic species of Europe. Distribution, impact and management.** Kluwer Academic Publishers, Dordrecht: 193-205.
280. Reise, K., S. Gollasch & W.J. Wolff, 2002. Introduced marine species of the North Sea. In: E. Leppäkoski, S. Gollasch & S. Olenin (eds.) **Invasive aquatic species of Europe. Distribution, impact and management.** Kluwer Academic Publishers, Dordrecht: 260-266
281. Van Franeker, J.A., N.W. van den Brink, U.V. Bathman, R.T. Pollard, H.J.W. de Baar & W.J. Wolff, 2002. Responses of seabirds, in particular prions (*Pachyptila* sp.) to small-scale processes in the Antarctic Polar Front. **Deep-Sea Research II** 49: 3931-3950.
282. Wolff, W.J., 2003. 10 International Scientific Wadden Sea Symposia in 25 years: what did we achieve? Opening lecture delivered at the 10th International Scientific Wadden Sea Symposium. In: W.J. Wolff, K. Essink, A. Kellermann & M.A. van Leeuwe (eds.) **Challenges to the Wadden Sea area. Proceedings of the 10th International Scientific Wadden Sea Symposium: 27-30. Groningen, The Netherlands, 31 October – 3 November 2000:** 27-30
- 282a. Bettencourt, A.M. & W.J. Wolff, 2004. Typology and reference conditions for Portuguese transitional and coastal waters. **Report INAG and IMAR**, 98 pp.
283. Wolff, W., 2004. Zoet-zoutovergangen: waarom eigenlijk? **De Levende Natuur** 105: 213.
284. Wolff, W.J., 2005. Non-indigenous marine and estuarine species in The Netherlands. **Zoölogische Mededelingen, Leiden** 79: 1-116
285. Wolff, Wim J., 2005. The exploitation of living resources in the Dutch Wadden Sea: an historical overview. **Helgoland Marine Research** 59: 31-38
286. Lotze, H.K., Karsten Reise, Boris Worm, Justus van Beusekom, Mette Busch, Anneli Ehlers, Dirk Heinrich, Richard C. Hoffmann, Poul Holm, Charlotte Jensen, Otto S. Knottnerus, Nicole Langhanki, Wietske Prummel, Manfred Vollmer, Wim J. Wolff, 2005. Human transformations of the Wadden Sea ecosystem through time: a synthesis. **Helgoland Marine Research**, 59: 84-95
287. Wolff, W.J. & F. Montserrat, 2005. *Cybbium* spp. (Gastropoda, Mollusca) as bivalve predators at the tidal flats of the Banc d'Arguin, Mauritania. **Journal of the marine biological Association of the United Kingdom**, 85: 949-953.
288. Wolff, W.J., 2005. Development of human impact on suspension-feeding bivalves in coastal soft-bottom ecosystems. In: R.F. Dame & S. Olenin (eds.) **The comparative roles of suspension-feeders in ecosystems:** 317-330. Springer, Berlin
289. Wolff, W., 2005. Development of international Wadden Sea research 1945-1990: a Dutch perspective. **DGM-Mitteilungen** 1-2/05: 2-7.
290. Ferreira, J.G., Wolff, W.J., Simas, T.C., Bricker, S., 2005. Does biodiversity of estuarine

phytoplankton depend on hydrology? **Ecological Modelling**, 187: 513-523.

291. Wolff, W.J., 2005. Op hoop van zegen? Visserij, biodiversiteit en onderzoek in zee. **Afscheidscollege Rijksuniversiteit Groningen, 29 november 2005**: 24 pp.
292. Ferreira, J.G., P.F. Abreu, A.M. Bettencourt, S.B. Bricker, J.C. Marques, J.J. Melo, A. Newton, A. Nobre, J. Patricio, F. Rocha, R. Rodrigues, F. Salas, M.C. Silva, T. Simas, C.V. Soares, P.E. Stacey, C. Vale, M. de Wit & W.J. Wolff, 2005. Monitoring Plan for Portuguese coastal waters. Water Quality and Ecology. INAG – Instituto da Agua and IMAR – Institute of Marine Research, Lisbon, 142 pp.
293. Ferreira, J.G., A.M. Nobre, T.C. Simas, M.C. Silva, A. Newton, S.B. Bricker, W.J. Wolff, P.E. Stacey & A. Sequira, 2006. A methodology for defining homogeneous water bodies in estuaries – Application to the transitional systems of the EU Water Framework Directive. **Estuarine, Coastal and Shelf Science**, 66: 468-482.
294. Van der Laan, B.B.P.A. & W.J. Wolff, 2006. Circular pools in the seagrass beds of the Banc d'Arguin, Mauritania, and their possible origin. **Aquatic Botany**, 84: 93-100.
295. Schaffmeister, B.E., J.G. Hiddink & W.J. Wolff, 2006. Habitat use of shrimps in the intertidal and shallow subtidal seagrass beds of the tropical Banc d'Arguin, Mauritania. **Journal of Sea Research**, 55: 230-243.
296. Wolff, W.J., J.P.C. van Etten, J.G. Hiddink, F. Montserrat, B.E. Schaffmeister, J.A. Vonk & A.B. de Vries, 2006. Predation on the benthic fauna of the tidal flats of the Banc d'Arguin (Mauritania). In: J.J. Symoens (ed.) – **Coastal Ecosystems of West-Africa. Biological Diversity – Resources – Conservation, Brussels 2005**: 43-59.
297. Purwoko, A. & W.J. Wolff, 2008. Low biomass of macrobenthic fauna at a tropical mudflat: an effect of latitude? **Estuarine, Coastal and Shelf Science** 76: 869-875.
298. Troost, Karin; Veldhuizen, Ronald; Stamhuis, Eize J.; Wolff, Wim J., 2008. Can bivalve veligers escape feeding currents of adult bivalves? **Journal of Experimental Marine Biology and Ecology** 358: 185-196.
299. Wolff, W.J. & H. Michaelis, 2008. Do shorebirds graze down zoobenthic biomass at the Banc d'Arguin tidal flats in Mauritania? **Estuarine, Coastal and Shelf Science** 79: 491-495.
300. Troost, Karin; Kamermans, Pauline; Wolff, Wim J., 2008. Larviphagy in native bivalves and an introduced oyster. **Journal of Sea Research** 60: 157-163.
301. Wolff, Wim J. & Ineke Wolff – de Boom, 2008. Een kint gedoopt van Gerrit Wolph genaamt Wilm. Genealogie van een Groninger familie Wolff. **Eigen uitgave, Haren**.
302. Reiss H, Greenstreet S P R, Sieben K, Ehrich S, Piet G J, Quirijns F, Robinson L, Wolff W J, Kröncke I, 2009. Effects of fishing disturbance on benthic communities and secondary production within an intensively fished area. **Marine Ecology Progress Series** 394: 201-213
303. Reiss H, Hoarau G., Dickey-Collas M, Wolff W J, 2009. Genetic population structure of marine fish: mismatch between biological and fisheries management units. **Fish and Fisheries** 10: 361-395.
304. Barendregt, A., Ysebaert, T, & Wolff, W.J., 2009. Animal communities in European tidal freshwater wetlands. In: **A. Barendregt, D.F. Whigham, A.H. Baldwin (eds.) Tidal Freshwater Wetlands**, pp. 89-104. Backhuys Publishers, Leiden, The Netherlands
305. Preisler, R.K., K. Wasson, W.J. Wolff & M.C. Tyrrell, 2009. Invasions of estuaries versus the adjacent open coast: a global perspective. In: **G. Rilov and J.A. Crooks (eds.) – Biological Invasions in Marine Ecosystems. Ecology, Conservation and Management Perspectives**: 587-617. Springer Verlag, Berlin.
306. Gollasch, S., D. Haydar, D. Minchin, W.J. Wolff & K. Reise, 2009. Introduced aquatic species of the North Sea coasts and adjacent brackish waters. In: **G. Rilov and J.A. Crooks (eds.) – Biological Invasions in Marine Ecosystems. Ecology, Conservation and Management Perspectives**: 507-528. Springer Verlag, Berlin.
307. Troost, K., Stamhuis, E. J., Duren, L.A. van, Wolff, W.J., 2009. Feeding current characteristics of three morphologically different bivalve suspension feeders, *Crassostrea gigas*, *Mytilus edulis* and *Cerastoderma edule*, in relation to food competition. **Marine Biology** 156: 355-372.
308. Troost, Karin; Gelderman, Edzard; Kamermans, Pauline; Smaal, Aad C.; Wolff, Wim J., 2009. Effects of an increasing filter feeder stock on larval abundance in the Oosterschelde estuary (SW Netherlands). **Journal of Sea Research** 61: 153-164.

-
309. Reiss H, Greenstreet S P R, Robinson L, Ehrich S, Jørgensen L L, Piet G J, Wolff W J, (2010) Unsuitability of TAC management within an Ecosystem Approach to Fisheries: an ecological perspective. **Journal of Sea Research** 63: 85-92.
310. Visser, F., Hartman, K.L., Rood, E.J.J., Hendriks, A.J.E., Zult, D.B., Wolff, W.J., Huisman, J. & Pierce, G.J. (2010). Risso's dolphins alter daily resting pattern in response to whale watching at the Azores. **Marine Mammal Science** 27: 366-389. no. doi: 10.1111/j.1748-7692.2010.00398.x
311. Zabbey, N.; Hart, A. I.; Wolff, W. J. (2010). Population structure, biomass and production of the West African lucinid *Keletistes rhizoecus* (Bivalvia, Mollusca) in Sivibilagbara swamp at Bodo Creek, Niger Delta, Nigeria. **Hydrobiologia** 654: 93-204.
312. Haydar, D., Hoarau, G., Olsen, J.L., Stam, W.T., Wolff, W.J., 2011. Introduced or glacial relict? Phylogeography of the cryptogenic tunicate *Molgula manhattensis* (Asciacea, Pleurogona). **Diversity and Distributions** 17: 68-80.
313. Wim J. Wolff, Jan P. Bakker, Karsten Laursen, Karsten Reise, 2010. The Wadden Sea Quality Status Report - Synthesis Report 2010. Wadden Sea Ecosystem No. 29. Common Wadden Sea Secretariat, Wilhelmshaven, Germany, page 25 - 84.
314. Deniz Haydar, Wim J. Wolff, 2011. Predicting invasion patterns in coastal ecosystems: relationship between vector strength and vector tempo. *Marine Ecology Progress Series* 431: 1-10 (Feature article)
315. Hauke Flores, Jan-Andries van Franeker, Boris Cisewski, Harry Leach, Anton P. Van de Putte, Erik (H.W.G.) Meesters, Ulrich Bathmann & Wim J. Wolff, 2011. Macrofauna under sea ice and in the open surface layer of the Lazarev Sea, Southern Ocean. *Deep-Sea Research II* 58: 1948-1961.
316. Flores H, van Franeker JA, Siegel V, Haraldsson M, Strass V, Meesters EH, Bathmann U, Wolff WJ (2012) The association of Antarctic krill *Euphausia superba* with the under-ice habitat. **PLoS ONE** 7 (2): e31775. doi: 10.1371/journal.pone.0031775
317. Kabat, Pavel, Jos Bazelmans, Jouke van Dijk, Peter M.J. Herman, Tim van Oijen, Morten Pejrup, Karsten Reise, Hessel Speelman, Wim J. Wolff, 2012. The Wadden Sea Region: Towards a science for sustainable development . **Ocean & Coastal Management** 68: 4-17. Special Issue on the Wadden Sea Region .
318. Wolff, Wim J. (2013), Ecology of the Wadden Sea: research in the past and challenges for the future. *Journal of Sea Research* (2013), <http://dx.doi.org/10.1016/j.seares.2013.03.006>

Wageningen Marine Research
T: +31 (0)317 48 09 00
E: marine-research@wur.nl
www.wur.nl/marine-research

Bezoekers adres:

- Ankerpark 27 1781 AG Den Helder
- Korringaweg 7, 4401 NT Yerseke
- Haringkade 1, 1976 CP IJmuiden

Wageningen Marine Research levert met kennis, onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek en advies een wezenlijke bijdrage aan een duurzamer, zorgvuldiger beheer, gebruik en bescherming van de natuurlijke rijkdommen in zee-, kust- en zoetwatergebieden.

Wageningen Marine Research is onderdeel van Wageningen University & Research. Wageningen University & Research is het samenwerkingsverband tussen Wageningen University en Stichting Wageningen Research en heeft als **missie**: 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'